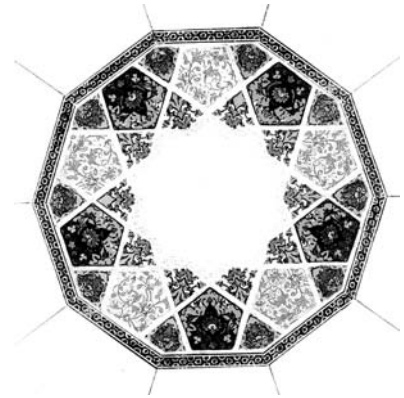

بیشترین و شاخه «جغرافیا» با یک مقاله، کمترین شمار مقالات را دارا هستند. برخی از مهم‌ترین مقالات حرف «ث» براساس شاخه مرتبط با آن، عبارت‌اند از:
- قرآن و حدیث: «ثارالله»، «ثعالبی، ابواسحاق» و «ثقلین، حدیث».

- کلام و فرق: «ثابتات ازلی»، «ثنویت» و «ثواب و عقاب».
- فلسفه و عرفان: «ثابت و متغیر» و «ثامسطیوس».
- تاریخ علم: «ثابت بن قره».

اعلام و شخصیت‌ها بخش عمده مقالات و مدخل‌های حرف «ث» را تشکیل می‌دهند و شمار این‌گونه مدخل‌ها، بسیار بیشتر از مداخل حوزه‌های مفاهیم و اصطلاحات است. اعلام و شخصیت‌هایی که ذیل حرف «ث» معرفی شده‌اند، عبارت‌اند از:
علاءالدین علی ثابت (شاعر ترک سده یازدهم و دوازدهم)؛ ثابت الله آبادی (شاعر قرن یازدهم و دوازدهم اهل بدخشان)؛ ثابت ابن اسلم ینانی (از بزرگان تابعین و محدثان بصره در قرن دوم)؛ ثابت بن اسلم حلبی (فقیه، نحوی و قاری شیعی قرن چهارم و پنجم اهل حلب)؛ ثابت بن حزم (محدث مالکی مذهب در قرن سوم و چهارم)؛ ثابت بن سنان (طیب و مورخ برجسته دربار خلفای عباسی)؛ ثابت بن عجلان انصاری (از اتباع تابعین)؛ ثابت بن قره (مترجم، فیلسوف، ریاضی‌دان، منجم و طیب در قرن سوم)؛ ثابت بن موسی (ملقب به ضریر، از راویان حدیث در کوفه)؛ ثابت بن هرمز (محدث و راوی قرن دوم و از سران بتریه)؛ ثابت پاسال (سرمایه‌دار و بازرگان بهایی و مؤسس تلویزیون ایران)؛ ثابت قطنه (دلاور و مجاهد و شاعری کم‌آوازه در روزگار امویان در خراسان)؛ ثامسطیوس (شارح برجسته آثار ارسطو)؛ ثاؤفرستس (فیلسوف یونانی در سده چهارم و سوم پیش از میلاد)؛ الثائر فی الله (فرمانروای علوی زیدی هوسم در نیمه نخست سده چهارم)؛ ثبیت بن محمد عسکری (متکلم، فقیه و محدث امامی در قرن سوم)؛ ثروت فنون (نام مجله‌ای مشهور و جریان ادبی غربگرا در ادبیات عثمانی)؛ ثریا (نشریه‌ای سیاسی، اجتماعی به فارسی)؛ محمد ثریا (زندگینامه‌نویس و محقق مشهور ترک)؛ ثریا اسفندیاری بختیاری (همسر دوم محمدرضا پهلوی)؛ ثعالبه (فرقه‌ای از خوارج)؛ ابواسحاق ثعالبی (مفسر، محدث، مَقْرَی و واعظ نیشابوری در قرن چهارم و پنجم و صاحب تفسیر الکشف و البیان)؛ عبدالرحمان ثعالبی (مفسر، محدث و فقیه مالکی اهل الجزایر)؛ عبدالعزیز ثعالبی (متفکر و مبارز معاصر تونس)؛ عبدالملک بن محمد ثعالبی (ادیب و شاعر نیشابوری و صاحب بیتمة الدهر)؛ احمدبن یحیی ثعلب (پیشوای کوفیان در نحو و لغت)؛ ثعلبة بن حاطب

گزارش

انتشار جلد نهم

دانشنامه جهان اسلام

• علیرضا بهار دوست

- دانشنامه جهان اسلام
- جلد نهم (ث - جران العود)
- زیرنظر: غلامعلی حداد عادل
- بنیاد دایرةالمعارف اسلامی
- تهران، ۱۳۸۴ ش

جلد نهم دانشنامه جهان اسلام در آبان ماه سال جاری از سوی بنیاد دایرةالمعارف اسلامی منتشر شد. این دایرةالمعارف که اکنون به عنوان یکی از مستندترین و روشمندترین مراجع در حوزه مفاهیم، اعلام و دانش‌های مرتبط با شریعت اسلام به شمار می‌آید، در جلد نهم حرف «ث» را به اتمام رسانده و وارد حرف «ج» شده است. مداخل مربوط به حرف «ث» کلاً در جلد نهم آمده که شمار آنها بالغ بر ۸۹ مدخل که از این تعداد، ۶۶ مدخل اصلی و ۲۳ مدخل ارجاعی است. مقالات و مداخل اصلی ذیل حرف «ث» مربوط به شاخه‌های مختلف علوم اسلامی است، که از میان آنها، شاخه «قرآن و حدیث» حدوداً با بیست مقاله،

- اسلام معاصر: «جامو و کشمیر» و «جدیدها، نهضت».

- جغرافیا: «جاده ابریشم».

- تاریخ علم: «جابر بن حیان»، «جانور/ جانورشناسی»، «جبر و مقابله»، «جراح/ جراحی» و بخش عمده‌ای از مداخل «جالینوس» و «جام».

در ادامه نوشتار به شرح مختصری از مقالات مندرج در جلد نهم دانشنامه جهان اسلام می‌پردازیم. دانشنامه را که ورق می‌زنیم، مدخل «ثابت بن قره» با حجمی در حدود هجده ستون توجهمان را به خود جلب می‌کند. ابوالحسن ثابت بن قره، مترجم، فیلسوف، ریاضیدان، منجم و طبیب قرن سوم هجری است. شرح حال ثابت بن قره را نسرین سراجی‌پور در حجمی حدوداً یک و نیم ستون نوشته و بخش عمده مقاله را که عهده‌دار بررسی آثار علمی شخصیت مورد نظر است، حمیدرضا گیاهی یزدی در حجمی شانزده ستونی تألیف کرده است. به نوشته مؤلف، آثار ریاضی ثابت که بیشتر از دیگر آثار علمی‌اش بررسی شده، در قرون بعدی زمینه را برای کشف‌های مهمی در زمینه اعداد حقیقی، حساب انتگرال، قضایای مثلثات کروی، معادلات، هندسه ناقلیدسی و محاسبه مقادیر حدی مرتبط با حساب بی‌نهایت فراهم آورده است. نویسنده سپس تألیفات ثابت را به پنج حوزه ریاضیات، نجوم، احکام نجوم، مکانیک (فیزیک) و پزشکی تقسیم می‌کند و آنگاه به بررسی هر یک از این آثار و تأثیر آنها بر نگاشته‌ها و پژوهش‌های بعدی می‌پردازد. مطالعه مدخل «ثابت بن قره» در جلد نهم دانشنامه جهان اسلام، به ویژه کسانی که علاقه‌مند به مباحث تاریخ علم هستند، توصیه می‌شود.

مدخل «ثعالی، ابواسحاق» نوشته مهرداد عباسی، به ویژه با عنایت به منابع فراوان پایان مقاله که نشان از استقصای کامل مؤلف در میان مصادر قدیم و جدید (و حتی آثار فراوانی به زبان لاتین) و جست و جوی دقیق او دارد، شایان توجه است. مؤلف در این نوشتار علاوه بر ارائه گزارشی کامل از زندگی علمی شخصیت مورد نظر، مباحث متعددی را که پیرامون آثار وی از قدیم مطرح بوده با نگاه دایره‌المعارفی گزارش کرده و در پاره‌ای موارد با اظهارنظرهای تخصصی و اجتهادی برخی از نکات مبهم و مجهول را روشن ساخته است. این مقاله را می‌توان نمونه‌ای از مقالات آکادمیک و تخصصی در زمینه معرفی اعلام و شخصیت‌های قرآنی دانست.

در میان مفاهیم و اصطلاحاتی که ذیل حرف «ث» در جلد نهم دانشنامه جهان اسلام بررسی شده، مدخل «ثواب و عقاب» با حجمی بیش از بیست ستون جلب توجه می‌کند. «ثواب و عقاب»

انصاری (صحابی پیامبر)، ثعلبه بن میمون (فقیه و محدث شیعی و از اصحاب امام صادق و کاظم علیهما السلام)؛ ثعلبه بن یزید (راوی کوفی و فرمانده شرطه امام علی علیه السلام)؛ ثقة الاسلام تبریزی (عالم دینی و نویسنده و مبارز مشروطه‌خواه آذربایجانی)؛ ابواسحاق ثقفی (محدث، فقیه، مورخ و مؤلف پر اثر شیعه امامی در سده سوم)؛ ابومحجن ثقفی (شاعر و جنگجوی مخضرم)؛ خلیل ثقفی (پزشک، نویسنده و مترجم معاصر و یکی از نخستین دانش‌آموختگان رشته پزشکی جدید در ایران)؛ عبدالواحد بن احمد ثقفی (محدث، قاضی و فقیه حنفی مذهب در قرن پنجم و ششم)؛ محمدبن عبدالوهاب ثقفی (محدث، متکلم و فقیه شافعی در قرن سوم و چهارم)؛ محمدبن قاسم ثقفی (سردار اموی، فاتح و والی سند)؛ یوسف بن عمر ثقفی (حاکم یمن و فرمانروای عراق در اواخر عصر اموی)؛ ثقیف (قبیله بزرگ عرب عدنانی)؛ ثلاث (شهر و قلعه‌ای قدیمی در یمن)؛ ثلاث باباجانی (شهرستانی در استان کرمانشاه)؛ ابوحمزه ثمالی (راوی، محدث و مفسر امامی در قرن دوم و سوم و راوی دعایی معروف)؛ عبدالله بن قرط ثمالی (از صحابه پیامبر و امیر حمص در صدر اسلام)؛ ثمامه بن اشرس نمیری (متکلم معتزلی در قرون دوم و سوم)؛ ثمره (رساله کوچکی درباره احکام نجوم)؛ ثمود (از اقوام باستانی حجاز مذکور در قرآن)؛ عبدالعزیز بن ابراهیم ثمینی (فقیه و متکلم معروف اباضی مذهب در قرن دوازدهم و سیزدهم)؛ ثنایی مشهدی (قصیده سرای قرن دهم)؛ ثوبان بن بجدد (از صحابه پیامبر اکرم)؛ ثور (کوهی مشهور در مکه)؛ ثوربن یزید کلاعی (محدث قرن اول و دوم)؛ و ثوبن بن سعید (سلطان عمان از آل بوسعید).

از مدخل‌های مرتبط با حرف «ج» ۲۶۸ مدخل در جلد نهم آمده که از این تعداد، شمار ۱۷۸ مدخل اصلی و تعداد ۹۰ مدخل ارجاعی است. برخی از مهم‌ترین مدخل‌های مربوط به حرف «ج» براساس شاخه مرتبط با آن عبارت‌اند از:

- قرآن و حدیث: «جارودیه»، «جاهلیت» و بخشی از مدخل «جبرئیل».

- فرهنگ و تمدن اسلامی: «جابر بن عبدالله انصاری»، «جامع، مسجد» و بخشی از مدخل «جام».

- کلام و فرق: «جاحظ»، «جبائی، ابوهاشم»، «جبر و اختیار» و بخشی از مدخل «جبرئیل».

- فلسفه و عرفان: «جاویدان خرد» و بخشی از مداخل «جالینوس» و «جبرئیل».

- زبان و ادبیات: «جامی، عبدالرحمان» و «جبران خلیل جبران».

شاخه «جغرافیا» کمتر به چشم می‌خورد، اما در میان همین شمار اندک از مقالات، مدخل «جاده ابریشم» بسیار قابل توجه است که تألیف آن را اصغر کریمی مدیر گروه جغرافیای بنیاد دایرةالمعارف اسلامی به انجام رسانده است. نویسنده در این نوشتار، با نگاه دایرةالمعارفی پس از گزارش کامل مشخصات جغرافیایی و پیشینه این جاده معروف، نقش مؤثر اقتصادی و فرهنگی آن را در طول تاریخ بررسی کرده است.

دانشنامه را که ورق می‌زنیم، پس از مقاله «جاده ابریشم»، به مدخل‌های قابل توجهی مانند «جارودیة» (در حدود هشت ستون)، «جالینوس» (در حدود بیست ستون)، «جام» (در دو بخش فرهنگی و تمدنی و کاربرد آن در ادب پارسی (در حدود بیست و یک ستون)، «جامع، مسجد» (در حدود بیست و پنج ستون)، «جامعه مدنی» (در حدود شانزده ستون)، «جامو و کشمیر» (در حدود هفده ستون) و «جامی، نورالدین عبدالرحمن» (در حدود چهارده ستون) برمی‌خوریم تا این که به مقاله پرمطلب و مفصل «جانور/ جانورشناسی» (در حدود یکصد و پنج ستون) می‌رسیم. بخش‌های مختلف این مقاله عبارت است از: ۱- بحث‌های واژه‌شناسی و ادبیات (تألیف فرید قاسملو، هوشنگ اعلم، مهران افشاری، ش. پلا، پرتو نابلی بوراتاو)؛ ۲- جانورشناسی در میان مسلمانان (تألیف ش. پلا و شمامه محمدی فر)؛ ۳- جانوران ایران (تألیف استیون اندرسون)؛ ۴- جانوران سرزمین‌های اسلامی (تألیف شمامه محمدی فر).

پس از مقاله «جانور/ جانورشناسی» تا پایان جلد نهم دانشنامه جهان اسلام، پنج مقاله بسیار مهم و سرشار از مطلب وجود دارد؛ عنوان این مقاله و حجم آنها به ترتیب درج در دانشنامه عبارت است از: «جبر و اختیار» (بیست و دو ستون)، «جبر و مقابله» (چهل و یک ستون)، «جبرئیل» (چهارده ستون)، «جدیها، نهضت» (سی و هفت ستون) و «جراح / جراحی» (سی و هفت ستون).

با توری اجمالی در جلد نهم از دانشنامه جهان اسلام، مقالات و مدخل‌های مربوط به شاخه تاریخ علم نسبت به مجلدات پیشین بیشتر به چشم می‌آید. البته هر چند شمار آنها نسبت به شمار مداخل شاخه‌های دیگر کمتر است، اما با توجه به حجم مفصل غالب آنها، بیشتر به چشم می‌آید.

پی‌نوشت:

۱- این شاخه‌ها در بنیاد دایرةالمعارف اسلامی عبارت‌اند از: قرآن و حدیث، فقه و حقوق، کلام و فرق، فلسفه و عرفان، فرهنگ و تمدن، زبان و ادبیات، اسلام معاصر، تاریخ، جغرافیا و تاریخ علم.

در این نوشتار از چند جهت مورد پژوهش قرار گرفته است؛ نخست از باب این که دو واژه و اصطلاح پربسامد قرآنی است و دیگری از این جهت که در علوم مختلف اسلامی، نظیر کلام، تفسیر، حدیث، اصول فقه، فقه، فلسفه و عرفان به کار رفته است. مؤلف (سید علی طالقانی) به حق نوشتار خویش را از بررسی این دو اصطلاح در قرآن، تفاسیر و حدیث آغاز کرده و سپس به دیگر علوم اسلامی پرداخته است. وی در بخش دانش کلام، ثواب و عقاب را از این جهت بر رسیده که نشانه اختیار انسان است و با مفاهیمی چون «مدح و ذم» و «حسن و قبح» پیوندی تنگاتنگ دارد. مؤلف در دانش اصول فقه نیز به بررسی مفاهیمی در این دانش پرداخته که برای اثبات یا توضیح آنها از مفهوم ثواب و عقاب استفاده می‌شود و بالاخره در فلسفه و عرفان نیز پیوند این دو مفهوم با مفاهیمی نظیر «سعادت و شقاوت» مشخص شده است.

از حرف «ت» بیرون می‌آییم و وارد مدخل‌های مربوط به حرف «ج» می‌شویم. نخستین مدخلی که در این حرف، قابل توجه می‌نماید، «جابر بن حیان» است در حجمی حدوداً چهارده ستون. این مقاله که تألیف آن را گروه تاریخ علم بنیاد دایرةالمعارف اسلامی به انجام رسانده، در دو بخش به سامان رسیده است: بخش نخست، ترجمه‌ای است از مقاله پیرلوری درباره شخصیت جابر و بخش دوم که تألیف مستوره خضرای است، متکفل بررسی آثار جابر می‌باشد. عمده نظریات درباره جابر بن حیان، چه دیدگاه‌های متقدم و چه نظریات معاصر، در این مقاله گرد آمده است؛ به ویژه نویسندگان به آرای خاورشناسان درباره وی نیز اشاره کرده‌اند. در بخش نخست مقاله، نویسنده موضوع وجود واقعی داشتن یا نداشتن جابر بن حیان را در آرا و نظریات دانشمندان اسلامی و خاورپژوهان گزارش کرده و در بخش دوم موضوع انتساب برخی آثار به وی و محتوای آنها مورد بررسی قرار گرفته است.

مدخل قابل توجه دیگر در حرف «ج»، مدخل مربوط به «جاحظ» متکلم و ادیب مشهور معتزلی و نویسنده کثیرالتألیف اهل سنت در قرن سوم هجری است. بخش نخست این مقاله که مشتمل بر شرح حال و آثار جاحظ می‌باشد، تألیف علیرضا ذکاوتی قراگوزلو است که خود درباره جاحظ اثری مستقل تألیف و منتشر کرده است. بخش بعدی مقاله، آرای کلامی جاحظ است که محسن جهانگیری تألیف آن را به انجام رسانده است. مؤلف در این نوشتار ابتدا ضمن گزارش علم کلام از منظر جاحظ، آرای وی را در مسائل کلامی از قبیل معرفت، صفات خداوند، خلود، اراده، قرآن و امامت بررسی کرده است. این نوشتار که در حجمی حدود بیست و دو ستون به سامان رسیده، یکی از نگاشته‌های مستند، روشمند و تحلیلی درباره جاحظ و آثار علمی اوست.

هر چند در جلد نهم دانشنامه جهان اسلام مدخلی مربوط به